

Артикуца Н. В.

(Київ)

МОВА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Стаття присвячена питанням взаємозв'язку мови і права, впливу мовного фактору на правову культуру, залежності якості нормативно-правових текстів від рівня фахово-мовної підготовки тих, хто їх укладає. Автор знайомить з новим прикладним напрямом міжгалузевих досліджень у цій сфері і новою навчальною дисципліною — юридичною лінгвістикою, об'єктом якої є мова права, її функції і специфіка, основні функціонально-стильові різновиди. Особливу увагу приділено мовним проблемам законотворчості, змісту і формі лінгвістичної підготовки нормопроєктувальників в Україні.

Ключові слова: мова і право, правова культура, мовна культура, юридична лінгвістика, законопроектування.

This article is dedicated to the problems of the mutual connection between the language and the law, the influence of the language factor upon the legal culture, the dependence of the quality of legal texts and level of those who compose them. Author meets with the brand new applied trend in interbranch research in this sphere and a new discipline — legal linguistics, whose object is the language of the law, its functions and specifics, essential functional-stylistic types. It is payed special attention to the language problems of legislative drafting, content and form of linguistic training of legislative drafters in Ukraine.

The Key Words: *the language and the law, the legal culture, the language culture, legal linguistics, legislative drafting.*

Мова і право — унікальні феномени людської цивілізації і культури, роль і значення яких у розвитку суспільства, зокрема у регулюванні людських взаємовідносин, формуванні їх соціальних норм, зв'язків і відносин, забезпеченні загальнообов'язковості соціально-правових норм і, відповідно, правопорядку у масштабах усього суспільства, — неможливо переоцінити.

Між мовою і правом існує безпосередній взаємозв'язок, взаємодія і взаємовплив, обумовлений онтологічною природою цих фундаментальних явищ загальнолюдської культури. Мова як знакова система для формування й передачі думок, забезпечення спілкування людей, збереження й успадкування культурно-історичного досвіду народу є найбільш ефективним інструментом, за допомогою якого регулюються людські взаємовідносини. Право як система соціальних загальнообов'язкових правил (норм) поведінки членів суспільства має ключове значення у регулюванні взаємин у соціумі, забезпеченні правопорядку в усіх сферах життєдіяльності людини. Таким чином, для державно-владного регулювання суспільних відносин і право і мова є життєво необхідними.

Усі правові поняття й категорії втілюються у мовних формах. Правова думка, ідея, припис матеріалізуються у мовних конструкціях. У сучасному суспільстві правові норми не можуть існувати інакше, ніж у словесній (мовнознаковій) формі. Отже, правові норми, поняття і формули є словесними, мовними явищами. Ось чому право (система норм поведінки) і мова (система мовних знаків) співвідносяться між собою як певний зміст і відповідна форма.

Пошук досконалої форми для втілення правового змісту є надзвичайно важливим у юриспруденції, щонайперше — у сфері правотворчості, оскільки від якості формулювання правової норми, від якості всього законодавчого тексту, його відповідності основним критеріям щодо мови, термінології і стилю законодавчих актів залежить ефективність закону та інших нормативних актів. Вимоги мовної досконалості тексту закону, максимальної точності і логічності у викладі правових приписів, однозначності тлумачення й розуміння правових норм, суворості нормативності, стилістичної довершеності зумовлюють надзвичайну увагу суспільства до мови законодавства, яка має бути еталоном, зразком, встановлювати норми найбільш доречного і правильного використання мовних засобів у нормативних документах. Навряд чи в якомусь іншому виді писемного мовлення зовнішня форма висловлення має таке велике, а часом і доленосне значення в житті окремої людини і держави в цілому, як у юриспруденції. Неточне або помилкове слововживання, логічні і граматичні помилки,

змістові неточності у формулюванні правових приписів і правових рішень, що призводять до розпливчастого або неоднозначного їх тлумачення, — неприпустимі явища у правничій мові. Ігнорування елементарних правил юридичної техніки, законів юридичного мовлення, порушення його мовностильових норм, логіки викладу спричиняють появу низькоякісних правових документів, що не тільки негативно впливає на виконання вміщених в них правових приписів, а й формує зневагу до «букви закону» і навіть правовий нігілізм.

Якість мови законодавства, рівень юридичної техніки, що ґрунтується на синтезі лінгвістичних і правових знань, ступінь упорядкування та унормування юридичної термінології і номенклатури — показники розвитку держави і суспільства, національної свідомості і правосвідомості, національної духовної культури у різних її проявах (культури правової та політичної, мовної та інтелектуальної).

Перші спроби наукового осмислення шляхів і способів створення досконалого правового тексту представлені в античній юриспруденції: *Sensus verborum est anima legis* — Значення слів — душа закону; *Simplicitas est legibus amica* — простота є другом права; *Legem brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur* — Закон повинен бути коротким, щоб легше його могли дотримуватися необізнані; *Lex rejicit superflua, pugnantia, incongrua* — Закон відкидає все, що зайве, несприйнятне, несумісне; “*Qui perdit virgola, perdit causa*” (Хто пропустить кому, програє справу); *Curiosa et captiosa interpretatio in lege reprobatur* — незвичайне і двозначне тлумачення не схвалюється правом; *Nam ex antecedentibus et consequentibus fit optima interpretatio* — бо ж найкраще тлумачення отримується шляхом дослідження попередніх і наступних слів (тобто контексту); *verbum “ex legibus” “відповідно до законів” = ex legum sententia “згідно зі змістом” і “згідно зі словами законів” (ex verbis)*. Афористика, сентенції давніх правознавців і законотворців, філософів і мислителів закріпила найсуттєвіші властивості мови права у порадах та вимогах щодо формулювання закону, добору слів, правил тлумачення правових норм та судової аргументації, поклавши тим самим початок уніфікації та універсалізації мови правових приписів.

Протягом усього подальшого розвитку у юриспруденції з'являється чимало праць правознавців, філософів, істориків, мовознавців, присвячених питанням історії та джерел формування юридичного словника, описові та тлумаченню текстів давніх пам'яток права, створенню глосаріїв та юридичних словників. З розвитком мовознавства як самостійної наукової галузі та формуванням системи мовознавчих дисциплін мова права стає об'єктом і спеціальних лінгвістичних досліджень, насамперед історичних, лексико-семантичних, лексикографічних, граматичних, стилістичних та прикладних.

Наприкінці 70-х років XX ст. на стику юриспруденції і лінгвістики формується новий прикладний міжгалузевий напрям досліджень “Право і мова”, який нині виокремився і в спеціальну навчальну дисципліну. Ця наукова галузь вивчає взаємозв'язок мови і права, мовні засоби вираження правових понять і категорій, мовленнєві ресурси сфери правової комунікації [1].

Сприяли розвитку прикладних досліджень (“Право і мова”) у Західній і Східній Європі та США такі чинники: створення і діяльність спеціальних міжнародних комісій, урядових і громадських організацій, наукових колективів з проблем удосконалення законодавчої мови (Робоча група Всесвітнього соціологічного конгресу в Упсалі «Мова у правозастосовчій діяльності» (1978), Перший конгрес Європейської асоціації сприяння законодавству (First Congress of the European Association of Legislation) (Бельгія, 1993), Група простої шведської (Plain Swedish Group – Klarspraksgruppen) (Швеція, 1993), Відділ лінгвістичної експертизи законопроектів (Росія, 1994), 12-ий Європейський симпозиум “Мова для професійних потреб” (Juristische Fachsprache. Kongressberichte des 12th European Symposium on Language for Special Purposes) (Бельгія, 1999), (Комісія з питань зрозумілої мови (Plain Language Commission) (Великобританія, 2001), Конференція “Мова і право” (“Sprache und Recht”) (Німеччина, 2001), Гільдія лінгвістів-експертів у документаційних та інформаційних спорах (Росія, 2001) та ін. Нині проблеми правничої мови систематично висвітлюються у зарубіжних наукових виданнях: “International Journal for the semiotics of the law”, “Forensic Lin-

guistics”, “Rechtslinguistik – Studien zu Text und Kommunikation”, “Forum fur Fachsprachen-Forschung”, “Recht und Ubersetzen”, “Юрислінгвістика” та ін.

Активізація досліджень у цій сфері спричинена такими об’єктивними і важливими факторами, як: реформуванням і демократизацією правових систем, посиленням в сучасних умовах уваги суспільства до проблем правотворення і правозастосування, усвідомленням особливо важливої ролі мови у сучасному законотворчому процесі, необхідністю створення єдиного й уніфікованого європейського законодавства засобами простої, ясної і зрозумілої мови; потребою удосконалення механізму й способів міжнародного правового регулювання шляхом підвищення ефективності й оптимізації мовних засобів у всіх сферах правової комунікації. В Україні розвиток юридичної лінгвістики стимулюється практичними потребами розроблення на загальнонаціональній основі лінгвістичних засад нормотворчої діяльності, необхідністю удосконалення й уніфікації правил юридичної техніки, запровадження процедури лінгвістичної експертизи законопроектів, потребою унормування та лексикографічного опису термінології права тощо.

Теоретичну основу юридичної лінгвістики складають наукові, науково-методичні та лексикографічні праці таких вітчизняних і зарубіжних учених, як А. Ушаков, О. Піголкін, В. Власенко, Н. Калініна, Н. Івакіна, О. Галяшина, Т. Губаєва, С. Хижняк, К. Шугріна, М. Голєв, М. Горбаневський, В. Калюжна, А. Марахова, Ю. Зайцев, І. Усенко, А. Подлех (Adalbert Podlech), Дж. Холл (Jerome Hall), Г. Ландквіст (Hans Landqvist), Г. Торнтон (Garth Thornton), Р. Берже-рон (Robert Bergeron), Ян Енгберг (Jan Engberg), П. Сандрини (Peter Sandrini), Ж.-Р. де Гроот (Gerard-Rene de Groot), В. Отто (Walter Otto), Л. Еріксен (Lars Eriksen), Ф. Мюллер (Friedrich Muller), М. Кац (Martin Cutts) та інші [6, 7].

Об’єктом юридичної лінгвістики є мова, яка функціонує у сферах законодавства і правозастосування, судочинства і нотаріату, юридичної документації, правничої науки й освіти, правової інформації та правової публіцистики в усьому обсязі її властивостей і функцій, лексичного складу, функціонування та історичного розвитку. Вона визначає природу, функції та специфіку мови права, її основні різновиди і жанри, систему правил створення й інтерпретації правових

текстів. В умовах розбудови правової держави, реформування правової системи, активізації кодифікаційного процесу в Україні, інтеграційних світових процесів юридична лінгвістика особливу увагу приділяє мовним проблемам правотворчості і правозастосування, у зв'язку з чим розвиває такі спеціалізовані напрями науково-лінгвістичного аналізу правових категорій, як законодавча техніка і законодавча стилістика, текстологія і граматики правових норм, синтаксис законодавчого тексту, лінгвістична експертиза законопроектів.

Професію законопроектувальника часто порівнюють з професією архітектора, а процес нормотворення з будівництвом. Мові у цьому образному порівнянні відведена роль будівельного матеріалу, з якого утворюються правові норми. Таке порівняння суттєво зменшує роль і значення мови у правотворчості, спрощує розуміння сутності мови, цього складного феномену соціуму, здатного створювати, зберігати та передавати інформацію, бути не просто матеріалом, але й складним поліфункціональним інструментом, знаряддям мислення, пізнання, комунікації, впливу тощо.

Мова права — це функціональний різновид літературної мови з характерними лінгвостилістичними та структурно-жанровими ознаками, обумовленими специфікою правової сфери та комунікативно-професійними потребами в ній. Як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) вона являє собою поліфункціональну, багаторівневу і відкриту систему.

Основні функції мови у праві: 1) номінативна (називання правових реалій і понять); 2) гносеологічна (знаряддя й спосіб правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом); 3) аксіологічна (правової та морально-етичної оцінки); 4) комунікативна (спілкування); 5) регульовально-волеятативна (правове регулювання людської поведінки та суспільних відносин через волевиявлення суб'єкта права та вплив на правосвідомість); 6) культурноносна (збереження й передачі правового знання та правової культури); 7) естетична (ясність, точність, однозначність, лаконічність, нормативність, мовностилістична довершеність нормативно-правового акта як еталонні якості юридичного тексту).

На думку експертів Ради Європи, закон з погляду структури та мовностилістичної форми має бути ясным, прозорим, точним, зрозумілим, лаконічним, стилістично досконалим тощо. Стилiстичну довершенiсть i специфiчну красу законодавчого тексту можна порiвняти з готичним архiтектурним стилем, якому властиве пiдпорядкування архiтектурних форм єдиному вертикальному ритму. Архiтектонiка i структура законодавчого тексту спiвмiрна також iз зразковiстю класичного стилю. I хоч у тексті закону немає такої рiзнобарвностi i розмiття мовних засобiв, образностi й експресивностi (гiпербол, метафор, алегорiй тощо), притаманних художнiм творам; у тексті закону є своя естетика i краса, витонченiсть, вишуканiсть стилю, яка полягає у логiчностi та послiдовностi, економiчностi та рацiональностi, умотивованостi та формальнiй визначеностi, у однозначностi, точностi i чiткостi викладу смислу правових приписiв. Досконале мовне втілення нормативного акта надає волі законодавця цiлiснiсть, завершенiсть форми, забезпечуючи його загальнодоступнiсть, прозорiсть, максимальну зручнiсть для його тлумачення i застосування.

Отже, мова нормативно-правових актів — це складна полiфункцiональна пiдсистема лiтературної мови; вона має свої специфiчнi ознаки, норми i правила використання мовних засобiв залежно вiд ситуацiї та комунiкативного завдання. Для реалiзацiї, здiйснення своїх функцiї вона використовує багатий арсенал специфiчних мовних засобiв (лексичних, фразеологiчних, граматичних, стилiстичних), iсторично сформований протягом багатьох столiть. Мова нормативних документiв послуговується засобами офiцiйно-дiлового стилю у такому його рiзновидi, як законодавчий пiдстиль. Загальними стильовими ознаками мови нормативно-правових актів, призначених регулювати суспiльнi вiдносини, є: яснiсть, точнiсть, однозначнiсть, повнота змiсту, логiчна послiдовнiсть, стислiсть, чiткiсть структури викладу, сувора нормативнiсть на всiх мовних рiвнях, високий ступiнь стандартизацiї (термiнологiї i синтаксичних конструкцiй: усталених зворотiв, формул, клiше) (вiдповiднiсть внутрiшньомовним i мiжнародним стандартам), настановчо-iнформативний або й директивний характер викладу правових приписiв,

узагальненість, безособовість, стилістична однорідність та нейтральність, беземоційність, відсутність індивідуально-авторських рис.

Сучасні нормативні документи мають розгорнуту систему жанрів, композиція, формуляр, логічна будова і мовні засоби яких також мають тривалу історію розвитку. Мова кожного різновиду нормативного документа (жанру) відповідно до сфери призначення має свої особливі риси і функції, інвентар мовних засобів, які потрібно вивчати й систематизувати.

Для формулювання правових норм використовуються мовні засоби різних мовних рівнів: лексичного (терміни і термінологічні словосполучення), граматичного (це морфологічні і синтаксичні засоби: вираження предметності, абстрактності, модальності, узагальненості, безособовості тощо). Правова норма у тексті нормативного акта передає єдність державної волі особливими мовними засобами (лексичними і граматичними), логічною структурою документу, і такими власне літературними засобами, як тема, ідея, проблема, композиція.

Отже, арсенал мовних засобів української літературної мови, для передачі законодавчої думки надзвичайно багатий. Але подібно до того, як з тих самих будівельних матеріалів можна збудувати і гарний, і поганий будинок, так, використовуючи ті ж самі мовні засоби, можна створити і досконалий, і недосконалий закон (а то і взагалі знищити право). Неточний вибір слова, граматичної форми, невдале синтаксичне оформлення думки нормопроектувальника можуть перевернути зміст правової норми, ускладнити її правозастосування, призвести до негативних, інколи несподіваних наслідків. Тексти нормативних актів призначені для широкого кола читачів, і цей фактор зумовлює їхній вплив на культуру мовлення в цілому. Тому будь-які помилки, стилістичні хиби й огріхи неприпустимі в такому тексті.

Завдання законопроектувальника полягає у ретельному відборі мовних засобів для адекватної, найточнішої передачі законодавчої волі й думки, створенні такого досконалого законодавчого тексту, який би відповідав вимогам законодавчої стилістики і техніки. І це вміння, мовне чуття, мовний смак слід формувати. Для нормопроектувальника потрібно не тільки знати ці загальні ви-

моги до тексту нормативного документа, але й ті типові мовні засоби, якими забезпечуються ці вимоги. Це важливо для правильного відбору мовних засобів при укладанні або редагуванні тексту. Але такий відбір ґрунтується на глибокому розумінні законів того чи іншого жанру нормативного документа, вільному володінні мовним матеріалом.

Чи існує в Україні система професійного навчання і підвищення кваліфікації нормопроектувальників в Україні? Чи є поглиблена мовна підготовка важливою складовою такого професійного навчання? Чи існує в Україні процедура лінгвістичної експертизи законопроектів? На якому етапі законотворчого процесу доцільно впроваджувати цю процедуру?

Нині простежуються позитивні тенденції щодо вирішення на державному рівні проблеми підготовки нормопроектувальників в Україні. З цією метою створені Українська школа законотворчості при Інституті законодавства Верховної Ради України та Школа нормопроектувальників Центру правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції України, програми навчання яких передбачають висвітлення питань, пов'язаних з мовностилістичними вимогами до нормативних текстів, особливостями законодавчих текстів на лексичному, граматико-стилістичному та структурно-синтаксичному рівнях, методикою упорядкування та уніфікації термінологічного апарату законопроектів, правилами створення законодавчих дефініцій термінів, збереженням логіки і структури нормативного тексту тощо. За умови належного професійно-наукового забезпечення цих студій викладацькими кадрами, достатнього поглибленого і сучасного навчально-методичного забезпечення навчального процесу цих шкіл передбачається суттєве підвищення якості законопроектних робіт, прискорення проходження законопроектів, а в майбутньому — створення вітчизняної школи нормопроектування зі своїми традиціями з числа спеціально підготовлених професіоналів — високопрофесійних юристів, юрлінгвістів, експертів та редакторів. Заслуговує на увагу система підготовки нормопроектувальників та юрлінгвістів-експертів законопроектів у Швеції, Великобританії, Німеччині, Росії, США та інших країнах. Так, зокрема, у Стокгольмському уні-

верситеті вже понад 20 років існує система підготовки юрлінгвістів-експертів законопроектів на базі закінченої вищої юридичної освіти. У Центрі поглиблених правничих студій при Лондонському університеті протягом 2000-2003 рр. діяла система підготовки нормопроектувальників, зокрема й для України. У Німеччині Федеральне міністерство юстиції здійснює експертизу “єдності мови законів” одночасно з правовою експертизою законопроектів, надає рекомендації щодо питань однаковості оформлення проектів нормативних актів [5]. Відділ лінгвістичної експертизи законопроектів як структурний підрозділ Правового управління апарату Державної Думи Федеральних зборів РФ здійснює свої повноваження з 1994 р. Як зазначає Н. О. Калініна, усі конституційні і федеральні закони, постанови, заяви і звернення підлягають правовій і лінгвістичній експертизі в управлінні, що обумовлює його особливу, найважливішу і найвідповідальнішу, роль у створенні якісних проектів документів [4].

Безумовно, впровадження в Україні процедури лінгвістичної експертизи як спеціального дослідження експертами законодавчих текстів і надання їм належної оцінки з точки зору правильного відбору і використання мовних засобів відповідно до змісту, структури і специфіки жанру законодавчого акта, є актуальним державним і науково-практичним завданням, виконання якого б позитивно позначилось на якості й ефективності українського законодавства, активізувало б наукові дослідження і практичне опрацювання законодавчого текстового матеріалу за допомогою сучасних наукових методів.

Процес редакторського аналізу мови і стилю законодавчого тексту багатоплановий і багатоаспектний. Це робота над текстом на рівні слова, словосполучення і речення, складного семантичного цілого (об’єднання речень), на рівні об’єднання складних синтаксичних цілих (структур), робота над семантико-синтаксичною будовою тексту в цілому. Особлива увага приділяється аналізу понятійного апарату акта, упорядкуванню, унормуванню та уніфікації термінології; уніфікації однорідних логіко-стилістичних конструкцій з урахуванням загальноправового контексту та загальних тенденцій, законів розвитку мови.

Запропонована схема комплексного редакційного аналізу тексту законо-

проекту спрямована на виявлення під час лінгвостилістичного аналізу логічних, стилістичних помилок (різновидів помилок законодавчих) на стадії розробки законопроектів. 1. Аналіз поняттєво-термінологічного апарату законопроекту. Визначення термінів у законопроектах, їх обґрунтування та оцінка. 2. Уніфікація та стандартизація мовних засобів у законодавчому тексті (термінологія, фразеологія, кліше, логіко-стилістичні конструкції). 3. Вияв лексичної надлишковості (дублетні, синонімічні, варіативні назви) та зайвих компонентів тексту. 4. Пошук логічних, смислових, стилістичних та граматичних помилок у тексті: алогізми та їх види; явище амфіболії; тавтологія; мовленнєва недостатність; стильова невідповідність; невмотивована ускладненість конструкцій; зміщення смислових меж; порушення родо-видових зв'язків між поняттями; розбіжності у формах однини і множини, відмінкових форм; порушення форм узгодження та керування; калькування. 5. Редакторський аналіз та усунення помилок [3].

Завершальний етап комплексного аналізу законопроекту — внесення пропозицій, спрямованих на вдосконалення тексту та остаточне його редакційно-технічне доопрацювання. Накопичення й узагальнення результатів експертної та редакторської роботи над нормативними документами слугуватиме основою для розроблення методичних рекомендацій щодо мовностилістичного оформлення законодавчого тексту, використання лексичних, граматико-стилістичних засобів у викладі правових норм різних типів, укладання словника термінів нормопроєктувальної техніки, створення практичних довідників і посібників.

Підготовка нормопроєктувальників вищої кваліфікації має бути системною та послідовною, ґрунтуватися на фундаментальній мовно-фаховій підготовці. У Національному університеті “Києво-Могилянська академія” слухачі магістерської програми, які обрали спеціалізацію “Теорія і практика нормотворення”, опановують поглиблений курс “Правнича лінгвістика”, присвячений лінгвістичним аспектам законотворчої діяльності. Вони знайомляться з основними поняттями й категоріями законодавчої стилістики, методикою комплексного лінгвостилістичного опрацювання законодавчих текстів, редакторського аналізу та лінгвістичної експертизи законопроектів. Аналіз законодавчого мате-

ріалу (конституція, кодекс, закон, постанова, указ) здійснюється за спеціально розробленими схемами, окремими для кожного жанру законодавчої літератури і для законопроектів. Слухачі набувають навичок аналітичної роботи з порівняльними таблицями до законопроектів, редакційної, експертної, творчої (моделювання правових норм, участь у розробленні законопроектів, формулювання висновків і пропозицій щодо їх оформлення) [2].

Отже, правова і мовна культура, будучи важливими складовими загальної культури, належать до категорії загальнолюдських цінностей. Вони є невід'ємними компонентами високорозвиненої соціальної і правової держави. Суб'єктами і правової, і мовної культури є особа і суспільство, які знаходяться у взаємозв'язку. Формування цивілізованої і правової держави передбачає підвищення і правової і мовної культури громадян і суспільства в цілому. Мова державно-правових приписів, за допомогою яких держава забезпечує правове регулювання суспільних відносин є не тільки одним із показників як загальнокультурного розвитку держави і суспільства, але й документальним свідченням рівня професіоналізму тих, хто уповноважений створювати і приймати закони. Для підвищення якості законодавства як на національному, так і міжнародному рівнях, необхідно не тільки удосконалити систему мовної підготовки нормопроектувальників шляхом ступеневої, послідовної і комплексної освіти у поєднанні з практичною діяльністю, але й слід розробити й впровадити процедуру лінгвістичної експертизи законопроектів на основі досягнень сучасної науки та найкращого світового досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Podleh Adakbert. Rechtslinguistik // Grimm, Diter [Hrsg.] Rechtswissenschaft und Nachbarwissenschaften. Bd. II. — Munchen: Beck, 1976. — S.105-116.
2. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія. — К., 2004. — С. 237-273.
3. Артикуца Н. В. Правнича лінгвістика. — К., 2000. — С. 41-43.
4. Калинина Н. А. Лингвистическая экспертиза законопроектов: опыт, проблемы и перспективы. — М., 1997.
5. Справочник по нормотворческой технике / Пер. с нем.; 2-е пер. изд. — М.: Издательство БЕК, 2002. — С. 1-8; Настольная книга по оформлению законов / Пер. з нім. — Кельн: Бундесанцайгер, 1991. — С. 2.
6. Ушаков А. А. Очерки по законодательной стилистике. — Пермь, 1967. — Ч. 1.
7. Юридична лінгвістика: Темат. бібліограф. довідник / Укл. Ю. Ф. Прадід. — Сімферополь, 2003.